

Az újraolvasás kényszere (A rajongók)

„Zuletzt kann niemand aus den Dingen, die Bücher eingerechnet, mehr heraushören, als er bereits weiss.“¹

1. Mű és kánon

A korábbi évszázadokban – hozzávetőlegesen a tizennyolcadik század végéig – némely művészetekben főként a kortárs alkotások álltak a figyelem középpontjában. A régebbi időszakok emlékei ezzel szemben inkább csak afféle „idézet” szerepét játszották, s a művek felújításából jórészt hiányzott a megértés eredendő történetisége. Különösen a zenére, de bizonyos mértékig talán még az irodalomra is vonatkoztatható ez az észrevétel. Fölvetődik a kérdés, vajon nem érezhető-e a jelenkorban némi visszafordulás e korábbi szokáshoz, nem figyelhető-e meg annak a történeti tudatnak a háttérbe szorulása, melynek hatása oly döntő módon érvényesült a tizenkilencedik–huszadik századi kultúrában. A dekonstrukció híveit főként az élő irodalom foglalkoztatja, s talán nem egészen képtelenség ezt összefüggésbe hozni a fogyasztók társadalmával, melynek fönmaradása csakis állandó felejtéssel lehetséges.

Része lehet-e Kemény Zsigmond bármelyik műve valamely kánonnak? A kánon mindig rejt magában történetietlen vonatkozást, mintegy felejtetni igyekszik, hogy a művészi érték korántsem időtlen. Félek, magyar nyelvű alkotásnak kevés esélye lehet arra, hogy szerves részévé válhassék annak, amit nyugati kánonként szokás emlegetni. A romantika idején kialakult nemzeti kánonok könnyen elveszíthetik érvényüket a mai világban észrevehető egységesülés következtében, ha pedig ez így van, akkor számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy *A rajongóknak* a legtöbb olvasó szempontjából inkább történeti a jelentősége, és csak némelyek számára képviselhet művészi értéket. A kettő természetesen nem állítható szembe úgy, ahogyan azt Babbitól Horváth Jánosig oly sokan képzeltek, teljes azonosságukat mégsem merném föltételezni. Nemcsak Platón örökségének távlatából, nem kizárólag abból az értékőrző föltevésből kiindulva lehet különbséget tenni történeti s művészi érték között, hogy egyfelől létezik a művészi anyag története, másrészt „a műalkotás zárt világ, mikrokozmosz”.² A történetiség aligha választható el a nevelődéstől, a művésziesség viszont – akár az alkotó, akár a befogadó felől nézzük – ellenállást tanúsíthat a közösséggel szemben. A kultúra előfeltétele ugyan az alkotó tevékenységnek, de nem azonos vele. Sok elavulhat a romantika örökségéből, de ez a különbségtévés aligha

veszítheti érvényét. „A művészet nem kultúra [...]. A kultúra hordozója megmunkál, képez, ápol, kiépít, utal a művészetre, [...] hisz a történelemben és pozitivistá. A művészet hordozója statisztikai értelemben társadalomidegen, alig tud arról valamit, ami előtte s utána van, csak a saját belső anyagának él, gyűjti a hatásokat, s addig szívja mélyen magába őket, míg nyugtalanná vált anyaga nem kényszerül arra, hogy felszínre törjön. A művészet hordozóját egyáltalán nem érdekli a terjesztés, a felszíni hatás, a fogadtatás, a kultúra.”³

Igaz, a dekonstrukció hirdetői kétségbe vonják központ és peremvidék megkülönböztetésének létjogosultságát, ám a nemzetközi kánon ennek ellenére mind jobban megmerevedik. Nehéz volna bizonyítékot találni arra, hogy közmegegyezés eredményéről van szó. Sokkal inkább igazolható a kulturális intézmények, sőt az üzleti szempontok szerint alakuló piac szerepe ebben a folyamatban. Nem annyira az olvasók értékítélete, mint inkább a nyelvek elterjedtsége, a könyvtárak, a kiadók, az oktatás és a tömegtájékoztató intézményei döntenek el, mi is számít „világirodalomnak”.

Harold Bloom, a *Dekonstrakció és kritika* címmel mintegy negyedszázada kiadott kötet⁴ egyik szerzője, *A nyugati kánonról* írt legújabb könyvében huszonhat szerző műveire korlátozta az általa megőrzendőnek vélt örökséget, s angol nyelvű szövegekkel azonosította a továbbhagyományozandó szövegek többségét.⁵ Bármennyire szűkítőnek véljük is az ilyen elgondolást, vele szemben már aligha lehetnek esélyei az olyan eszményeknek, mint például a nemzeti klasszicizmusé, ahogyan azt egykor Horváth János körvonalazta. Kemény munkái ugyan látszólag közel álltak e kánon központi részéhez, aligha lehet felednünk, hogy Horváth nem írt jelentős tanulmányt róluk, ezért írásban megfogalmazott értelmezés sem segíthetné e korábbi elképzelés fönntartását.

Korszerűnek lehet-e tekinteni *A rajongókat*? A történelmi regény kétségkívül nagyon kényes műfajváltozat. Kiváltképp akkor, ha a történés és az elbeszélés idejét hosszabb időköz választja el egymástól – nem hatvan év, mint a *Waverley* s más sikeres művek esetében. A maiaktól nagyon különböző igényeket támaszthatott vele szemben a tizenkilencedik századi magyar közönség. Igaz, a jelenkorban is elképzelhető, hogy az olvasó történelmi tudatának megerősítését véli megtalálni Kemény Zsigmond művében, de az olvasóknak alighanem csak kisebb része érezheti, hogy olyan közösséghez tartozik, melynek emlékezetét döntően meghatározza az erdélyi fejedelemség szellemi öröksége. Ha viszont arra gondolunk, hogy a posztmodernség eszményének védelmezői kétségbe vonják a művek öntörvényűségét, akkor történetírás és regény egymásba játszatása bajosan minősülhet időszerűtlennek. Nemcsak ez indokolhatja Kemény művének újraértelmezését, de az is, hogy amennyiben a műalkotás nem munkaeszközhöz, hanem játéktárgyhoz hasonlít – mint arra már Kant és Schiller is figyelmeztetett –, a vele folytatott párbeszéd elvileg végtelennek tekinthető, s

így az ismételt olvasás általánosabb tanulással is szolgálhat, amennyiben a befogadás természetét is megvilágíthatja.

Művek befogadásakor nem annyira megfigyelek, mint inkább párbeszédet folytatok. „Értelmező és az értelmezés tárgya azért nem képes elkülönülni egymástól, mert a tárgyat – miközben értelmezi – imagináriusan maga az interpretáció hozza létre saját maga számára.”⁶ Minden újraolvasás folytatja és kitörli, azaz felejteti és felejteti a korábbi magyarázatokat. Sosem állíthatom, hogy megértettem valamely művet, mert az nem jelenlét, hanem történet. Ha megtaláltam üzenetét, egyúttal el is veszítem azt, amikor kiszakítom valamely összefüggésrendszerből és másikba helyezem. Annyiban vállalhatóknak is tartom a dekonstrukciót, amennyiben az nem egyéb, mint „az új összefüggésrendszerbe helyezés szüntelen mozgása”.⁷ Ebből nem következik, hogy „minden kritika költészet prózában”,⁸ s az értelmezett és értelmező szöveg közötti különbségnek efféle tagadását nem is fogadom el. Még akkor sem, ha tudomásul veszem, hogy a szövegközöttség általános érvényének tudatosodása immáron kérdésessé teszi, van-e értelme egyetlen irodalmi szöveget boncolgatni. Annyi bizonyos, hogy a helyi szövegmagyarázás és a nyugati hagyomány megtestesüléseinek értelmezése feszültségbe került egymással, és a magyar kultúra jövőjének szempontjából végzetes tévedés volna, ha nem vennénk tudomást erről.

A magyar regény hagyományát úgy képzelem el, ahogyan Yves Bonnefoy a francia festészetét körülírta: „a szellemnek olyan lehetősége, mely a saját logikája szerint alakult ki” (c'est développement).⁹ Aligha tagadható, hogy a magyar regényírásban meglehetősen kevésbé lehet érzékelni a hagyomány folytonosságának a tudatát. Nyitott kérdés, mennyiben vezethető vissza e megszakítottság, hagyománykiesés az 1948 utáni évtizedek rombolására. Annyi valószínű, hogy ennek következményei is hozzájárultak ahhoz, hogy megváltozott a magyar regény szerepköre.

Hol beszélhetünk korszakváltásokról? Kemény építkező, az időt a célelvűség jegyében tagoló vagy Mikszáth mellékcselekményszerű, az ötlet által irányított írásmódja áll-e közelebb a mai olvasóhoz? Mielőtt elhamarkodva válaszolnánk e kérdésre, nem árt emlékeztetnünk magunkat arra, hogy Flaubert és Henry James egyaránt kíméletlenül művészietlennek vélte az anekdotikus regényt, a műfaj nyugati történetírói pedig egyértelműen úgy fogják fel e bírálatot, mint előrelépést azon az úton, mely a ponyvaregénytől a költészettel egyrangú elbeszélő próza felé vezet.¹⁰ A fejezetcímek megléte Dickens, Thackeray, Jókai vagy akár Mikszáth regényeiben kétségkívül összefügg a szerkezet szakadozottságával, míg ugyanezeknek a hiánya Keménynél éppúgy a vonalvezetés ívét is hivatott kiemelni, mint Flaubert, Fontane vagy James műveiben. Az előbbi négy szerzőnél, sőt Dosztojevszkij műveinek többségében a retorikus kiemelés elválaszthatatlan az anekdotikusságtól, illetve a betétszerűségtől, s egyes részletek – mint például „A pünkösdi király” az *Egy magyar nábobban* vagy a „Legenda

a Nagy Inkvizítorról” *A Karamazov testvérekben* – szinte önmagukban is olvashatók. *A Madame Bovary*, *A rajongók*, az *Effi Briest* vagy *A galamb szárnyai* ezzel szemben azt várja az olvasótól, hogy az egésznek a megtervezettségét kövesse figyelemmel. Természetesen nem állítható, hogy valamely író egész életművében következetes képviselője lett volna akár a laza írásmódnak, akár a gazdaságos szerkesztésnek. *A félkegyelmű* például alighanem közelebb áll ez utóbbi eszményhez, mint az *Ördögök* vagy *A Karamazov testvérek*, hiszen fölépítését ugyanúgy egy végső jelenet határozza meg, mint Kemény művéénél. Rogozsin és Miskin találkozása az ágy mellett, amelyben a meggyilkolt Nasztaszja Filippovna teste fekszik letakarva, nemcsak végkifejlet, de egyúttal központ, amelybe a cselekmény szálai összefutnak, akár a szombatosoknak Pécsi Simon által összehívott gyűlése, az a tömegjelenet, mely Kassai Elemér megöletését és a mozgalom véres fölszámolását hozza magával.

A fejlődéstörténeti elhelyezést megnehezíti, hogy az egyes korszakok megkülönböztetése általában értékmozzanattal keveredik. „Az öntörvényűség előtti, öntörvényű és öntörvényűség utáni művészet hármasságáról” utóbb Jauß is elismerte, hogy „napjainkra kérdésessé vált”, pedig ő korábban használta e megkülönböztetést.¹¹ Nem lehet vitatni, hogy a megértés létezési módjától elválaszthatatlan a történetiség, csak hogy a különböző olvasókban más és más történelem képzete él.

A festmények vagy bútorok, sőt az épületek értéke is általában együtt nő a korokkal, a magyar regényekről viszont ez aligha mondható el. Nem idegebb-e Fáy, Jósika, Eötvös vagy akár Kemény legjobb műve a mai magyar közönség legnagyobb részétől, mint valamely kortárs amerikai regény? E fogas kérdésnek a megválaszolásához olvasásszociológiai kutatásokra volna szükség. Ilyenek hiányában legfőlőbb saját egyéni tapasztalatomra támaszkodva annak a megvilágítására törekedhetem, mennyiben olvasom másként *A rajongókat*, mint például Brett Easton Ellis *American Psycho* (1991) című könyvét. Ha azt szeretném kideríteni, miben különböznek a befogadás föltételei, milyen nehézségeket kell leküzdenem, milyen mértékig szükséges másik kultúrába áthelyeződnom, s hol is van a befogadás küszöbe egyik, illetve másik esetben, először is azt állapíthatom meg, hogy *A rajongókat* már többször, különféle kiadásokban olvastam és korábbi értelmezéseit is jórészt ismerem. Az *American Psycho* sokkal később került kezembe, s a róla szóló szakirodalomról nincs fogalmam. Az sem elhanyagolható eltérés, hogy természetesen tudatában vagyok, hogy ez utóbbi esetben az olvasóknak sokkal szélesebb köréhez tartozom, melyben a népszerű kultúrának a könyvben szerepeltetett termékeit összehasonlíthatatlanul jobban ismerik, mint én. Míg *A rajongók* esetében a tizenhetedik századi Erdély s a tizenkilencedik századi Magyarország visszahozhatatlansága minősülhet az értelmezést meghatározó tényezőnek, addig az *American Psycho* olvasásakor hátrányban vagyok a közönség nagy részével szemben, mert nem tudom magam-

ban földézni Hollywood némely termékeit vagy zeneszámokat, amelyeknek közismertségét a könyv magától értetődőnek tekinti.

Másfelől viszont hasonlóságokra is lehet hivatkozni. A New Yorkban élő szerző története olyan színhelyeken játszódik, amelyeket jórészt ismerek – mi több, az 1980-as évekből is, amikor a könyv eseményei játszódnak. Az *American Psycho* nyelvét sem találhatom lényegesen nehezebbnek *A rajongók*énál, hiszen írásmódja mellékjelentésekben szegény. Az amerikai és magyar elbeszélő próza hagyományairól is van némi elképzelésem, és a két könyvben szereplő „valódi” nevek tulajdonosának pályafutásáról is. Tudom, hogy Donald Trump roppant gazdag ember; magam elé idézhetem az általa megrendelt épületek egyikét-másikát; emlékezhetem arra, miként szerepelt a képernyőn, mint ahogyan olyan híradásokra is, melyek előző s jelenlegi házasságára vonatkoztak – ugyanúgy, ahogyan I. Rákóczi György idősebb fiának vagy Kemény Jánosnak későbbi sorsáról is vannak ismereteim.

Mindezek a hasonlóságok mégsem adnak megnyugtató választ a kérdésre, összemérhető-e egyáltalán a két regény. Az alakitani vizsgálgódás inkább különbségeket, mint hasonlóságokat mutatna ki – az amerikai könyvben az egyes szám első személyű elbeszélés és a jelen idő a kitaláltság hatását erősíti, s a fölhalmozott jelenetek nyitva hagyott sora éles ellentétben áll a magyar regény célulví építkezésével –, de ezek nem dönthetnék el, olvassa-e egymást a két mű. Legföljebb valószínűsíthetnék annak a lehetőségét, hogy *A rajongók* s az *American Psycho* két olyan paradigmához tartozik, amelyeket nem lehet összeegyeztetni egymással. Másként fogalmazva: nagyon nehéz volna megjelölni, miben is segítheti az egyik regény elolvasása a másikat. Amennyiben *A rajongók* az apokaliptikus kereszténységről, sőt általában a katasztrofista világfelfogásról szól, aligha nevezhető kevésbé időszerűnek, mint az *American Psycho*, mely talán úgy is olvasható, mint Sade örökségéhez kapcsolódó szatíra azoknak életmódjáról, akik a fogyasztást egyedüli, kizárólagos értéként ismerik, és ezért az erőszaknak legkegyetlenebb módjaitól sem riadnak vissza, mert számukra „csakis a gonosz állandó”, és „egyedül a főlszínben találhat valaki értelmet”¹² – a két könyv olvasóinak köre azonban minden bizonnyal csak alkalomszerűen találkozhat egymással. Nehezen hihető, hogy léteznék olyan kánon, amelynek műfajilag ennyire különböző két könyv a részét alkothatja.

Az amerikai könyvet azért veszem a kezembe, hogy tudjam, mi is számít napjainkban regénynek a legnagyobb nyelvterületen. Miért olvasom újra Kemény Zsigmond alkotását? Nincs kizárva, be kell érnem annak megállapításával, hogy a posztmodern kor tagadja a remekművek létét. Ha egyszer nem különböztethetők meg a legszélesebb körben mértékadónak tekintett alkotások, teljes nyugalommal foglalkozhatom azzal, ami érdekel. A műalkotás nyilvánvalóan csakis hatása révén létezhet, ennek pedig éppúgy van tér-, mint időbeli kiterjedése. Nehezen megválaszolható kérdés, kik is az olvasók, akik eldönthetik

valamely írói teljesítmény értékét, mert mást jelent eredeti nyelven, illetve fordításban megismerni valamely szöveget, sőt az sem közömbös, hogy a szóban forgó nyelv milyen mértékben sajátja az olvasónak. Mivel nem bizonyos, hogy csakis az eredetiben olvasás jogosíthat föl érvényes ítéletre, legalábbis nem egészen magától értetődő, hogy valamely magyarul írott szöveg egyedül az anyanyelvi olvasók véleménye alapján „világirodalmi” jelentőségűnek nyilvánítható.

A műveknek viszonylag igen szűk körét leszámítva aligha lehet nemzetközi közmegegyezést föltételezni, sőt abban sem lehetünk bizonyosak, hogy valamikor létezett ilyesmi. A régebbi időszakok olvasói annyival kevesebb irodalminak tekinthető szöveget ismerhettek, hogy a múlt semmiképpen nem igazíthat el a jelenben. Talán megkockáztatható az észrevétel, hogy míg a korábbi időszakokban a különböző értelmezési közösségek nem okvetlenül tudtak egymás létezéséről, ma sokkal valószínűbb a kölcsönös érintkezés, de ez nem zárja ki nagyon különböző értékrendek egyidejűségét. Bármely hozzáférhető mű megérdemelteti az átértelmezést, hiszen „az élők halnak meg; akik írnak, azoknak megadatott a főnmaradás”.¹³ Egy mű magyarázata mindig szükségképpen lezáratlan, s valami csakis akkor tekinthető műalkotásnak, ha át lehet értelmezni. Akár hiszek a kánonok érvényében s főnntarthatóságában, akár nem, ez a kiinduló föltevés mindenképpen indokolhatóvá teszi *A rajongók* újraolvasását.

Más okra is lehet hivatkozni. Korábbi tanulmányaimmal, illetve Kemény Zsigmonddal foglalkozó könyvemmel ellentétben ezúttal a regény első kiadásának¹⁴ szövegét veszem alapul. Ez a két részre tagolt, négy kötetben megjelent változat több olyan önellentmondást árul el, amely nyomdahibával éppúgy magyarázható, mint a szerző figyelmetlenségével – a fejedelemné távoli rokona kezdetben Serédi, utóbb viszont Szeredi, Szőke Pista fia előbb Elemér, majd Endre néven szerepel. Az ilyen apró hibák mellett súlyosan esik latba, hogy ez a kiadás volt az egyetlen, melyet még maga a szerző is láthatott, hiszen a későbbi sajtó alá rendezők már mind Gyulai Pál kiigazításaihoz alkalmazkodtak, s így aligha tekinthetők maradéktalanul hitelesnek.

2. Történet és vonalszerűség

A könyv alcíme „Történeti regény”, a Második részben viszont „beszélyünk”-re (III. 51) utal a szöveg. Ez a kettősség kizárja annak a lehetőségét, hogy Kemény Zsigmond tudatosan el akarta volna egymástól különíteni *A rajongók* s a „beszélyfűzér”-nek nevezett *Ködképek a kedély láthatárán* műfaját. Inkább arról lehet szó, hogy a „beszély” általánosabb fogalomra, általában történetmondásra (Erzählung, narrative, récit) utal. A Czuczor Gergely és Fogarasi János szótárában olvasható meghatározás is ezt a föltevést igazolja. Az 1862-ben megjelent első kötetben a következő szócikk található: „BESZÉLY [...] 1) Általán valamely történet dolognak előadása, elbeszélése. 2) Művészeti ért. költői elbeszélés neme, melynek tárgyát valamely újdonság, adoma stb. teszi, s melyet az előadó vagy író

sajátságos, kedveltető modorban öszveszöve a szépészet szabályai szerint érdekessé tesz a hallgató, vagy olvasó előtt.”

A beszédtevékenység nem annyira követi, mint inkább megteremti az eseménysor vonalát. Erre figyelmeztetnek az elbeszélés önértelmező metaforái. A történetet a szereplők következtetik ki, így például Dajka János Bodó Klára sorsát próbálja megfejteni: „A püspök elakadt. Nem akará kísérni a fonalat. Szégyelte önmagától a szavakat, melyek már ajkain lebegtek.” (III. 55.)

Önmagát viszi-e előre a történet vagy irányítóra enged következtetni? A szereplők különbözőképpen válaszolnak erre a kérdésre. Akik már a kezdet kezdetén úgy hiszik, „a koczka elvette van” (I. 5–6), egyéni akaratok érvényesülését keresik az események alakulásában, amikor azt találgatják, hogyan döntenek I. Rákóczi György főemberei, „mit főznek benn a tekintetes és nagyságos rendek” (I. 14–15). A fejedelmi palota előtt ácsorgók kérdik ezt egy lovagtól, akiről azt képzelik, a tanácskozásról jön. Ugyanez a metafora később is visszatér, amikor Szeredi ezt súgja szomszédjának Kassai István beszéde alatt: „Mindent kifőzött már vele a fejedelem; és minket csak a föltálatásra hívtak meg. [...] – Nem barátom, a megkóstolásra is, és ínyünkön sokáig fog izleni a trakta” – feleli Kemény János (I. 53).

Minden szereplőben más történet él. Ennek az alapföltevésnek a jegyében olvasandó Kassai Istvánról, hogy „szőtte tovább csendes elmélkedéseit” (IV. 6). Míg Szeredi Kassainak tulajdonítja az irányítást, addig Kassai arról van meggyőződve, hogy éppen Szeredi „vegyíti”, „keveri a kártyát” (III. 113, 126). A regény nem egyetlen, de több egymástól lényegesen különböző értékrendet teremt, a szereplők más-más távlatból szemlélődnek, az idő érzékelése egyéntől s helyzettől függően viszonylagos.

A vonalszerűség célelvű előrehaladást sugall, de ez hamis, megtévesztő látszatnak bizonyul. A történelem útvesztőhöz hasonlít, kacskaringókkal teli a „valásháború, mely annyiszor látszott bevégezettnek, s tört ki mindig újabb erővel és dühhel” (I. 3). A cselekmény több ágra szakad; egy időben vagyunk különböző helyszíneken, mivel az elbeszélő leteszi az egyik fonalat, hogy fölvegye a másikat. Érték s értékelés ellentétbe kerül egymással, s ugyanaz a történet ismétlődik. „– Átok van a megbélyegzetten és családján; pedig a megbélyegzett néha ártatlan [...] Régi történet s mindig új!” – jelenti ki a „beteg asszony”, Pécsi Simon testvére, az egykor kegyetlenül kivégzett Géczi András özvegye (I. 85). A történetmondó szembesíti egymással az „akkor” és a „most” világát, és egyiket sem látatja jobbnak a másiknál. A vonalszerű folytonosság megszakad – hol ismétlődéssel, hol oly módon, hogy hézag keletkezik. Kassai Elemér, a főszereplő átadja Bodó Klárának Szőke Pista levelét. A nő elolvassa férjének üzenetét. Sem Elemér, sem „mi” nem tudjuk, mi áll a levélben; csak később válik ismertté a szövege.

Mivel a történetnek több szála van, az is előfordul, hogy az elbeszélő önkényesen vágja el a fonalat, hogy értelmezzen, az előtér eseményeit a háttérben játszódó történés régebbi fejleményeivel hozza összefüggésbe. „Most már, hogy a fejleményeket jobban érthessük, régebb dolgokra kell visszatérnünk” – állapítja meg (I. 99), arra emlékeztetvén, hogy az időrendi egymásutánt olykor érvényteleníti az oksági összefüggés. Az is előfordul, hogy egyes szereplők annyira a jövő esélyeivel vannak elfoglalva, hogy a jelent nem folyamatszerűen, de szakadozottan érzékelik. Gyulai Ferenc, a törtető, ki csakis a saját előmenetelét segítő mozzanatokra figyel, „a változásokra biztos előjel” fürkészője (III. 105), az éjszakai eget vizsgáló Pécsi Simon pedig az égitestek mozgásából próbálja leolvasni az emberi sorsokat. A csillagképek mozgása afféle kicsinyített tükör (mise-en-abyme), a történet egészére vonatkozik, s ennyiben töri meg a vonalszerűséget.

Az önértelmezés olyannyira rányomja bélyegét a regény írásmódjára, hogy a történés két ága is felfogható úgy, mint öntükröző metafora. „Remény és félelem közt viradt” – olvassuk az első fejezetben (I. 7), és az udvar és a székesegyház, a világi és egyházi hatalom, Kassai István „itélőmester” és Dajka János püspök szembeállítására béke és háború, élet és halál válaszüjtaként fogalmazódik meg: „S most az egész a címertan legszeszélyesebb rajzai közé tartozó csoda-állathoz, valami kétféjű óriásgyík vagy teknősbéka-fajhoz hasonlít, melynek törzse lomha, tétlen és alélt, fejei pedig egymás ellen vannak fölingerelve. [...] Az udvarba nézők t.i. többnyire *dühös* mérséklettek, míg a szószékhez tekintők csaknem kivétel nélkül mind *dühös* túlzók. Azoknak zöld remény, ezeknek fekete gyász színében tűnik fel a kirendelt vallásháboru.” (I. 10.)

Az ellentét egyik változata szellemi és testi erőfeszítés feszültségét állítja föl, mely egyúttal látszólagos és valódi érték, külsőlegesség és belső gazdagság kettségét is magában foglalja mellékjelentésként: „György urfi, a nagy gondolkozó, ha lóra pattant, csakhamar az ablakba csődíté az egész nővilágot; míg öccse Zsigmond urfi, a szorgalmas ifju, másnak alig tartaték, mint oly főrangú írődeáknak, ki a betüvetés helyett hasznosabb, s helyzetéhez méltóbb dolgokra fordíthatná a drága időt.” (I. 17–18.) A két fivér ironikus összehasonlítása azoknak a szembeállításoknak a sorához tartozik, amelyek egyszerre biztosítják a regény zártságát és nyitottságát – az olvasó tájékozottságától függően. Az első lapokon béke és háború között kell választania Erdélynek. A döntés az utolsó lapokig halasztódik. Olyan olvasó érzékeli a háború elindításának végzetes következményeit, akinek van fogalma II. Rákóczi György csúfos bukásáról.

A fölépítés nagyvonalúságát bizonyítja, hogy a cselekmény különböző szálai éppen az Első rész végén, tehát a regény közepén találkoznak. A Második kötet utolsó előtti fejezetében a Pécsitől távozó Szőke Pista véletlenül találkozik a nagybátyjához igyekvő Elemérrrel, sőt feleségével, Klárával is. A zárlat meglepetés, és így újabb várakozást kelt. Kassai István unokaöccsét várja. Helyette

Szőke Pista jelentkezik nála. „A kém meghalt; a szökött jobbágy áll előtted” – mondja (II. 189). Az emberi én nem egységes. Szerepekre hull szét – mint Gyulai Pál, ki egyszerre független értelmiség és a fejedelem kegyence, tehát a hatalom kiszolgáltatottja, Kolostory Albert, aki két nő között hányódik, s egyszerre kíván polgár és főnemes lenni, Jenő Eduárd, ki éppoly joggal nevezhető kegyetlenkedő zsarnoknak, mint fölvilágosult népboldogítónak, vagy Barnabás diák, akinek egyik arca angyalra, a másik ördögre vall.

A mérsékeltek s a túlzók egyaránt „dühösek”. Ez a ritkított szedéssel kiemelt minősítés arra figyelmeztet, hogy az ellentétek látszólagosak. A Második rész idegen és barát szembeállítását rombolja le. Klára megtalálja a férjét, de az idegenként viselkedik. Magához tér az ájultságból „s ime vele egy idegen van, egészen ismeretlen arcza, s az arczon részvétellel és fájdalommal, melyet régi barátainknál keresünk” (III. 1). Élet és halál ellentétét is megkérdőjelezi a történetmondó Géczi Andrásné temetésének látomásszerű megjelenítésében. Ennek a részletnek azok a szavak alkotják a legfontosabb részét, amelyek szerint „a halottat a rohadt élők csödülete látszott nyomról nyomra üldözni” (II. 67).

A vonalszerűség a regény második felében is szerepet játszik, amennyiben a szereplők többsége a leszarmazás vonalának hosszúsága alapján értékeli az egyént. Pécsi Simon erről próbálja meggyőzni a lányát: „Gyulai pártában hagy téged, mert a család-régiségről nem sokkal tart kevesebbet, mint Pécsi Deborah. [...] Oh Deborah! a család régisége silány előítélet annak, ki rá nem vágyik.” (IV. 35–36.) Szavai egyúttal azt fejezik ki, hogy a minőség nem hordozójában rejlik, az értékelő ruhazza fel vele a dolgokat: „Falvaink nagy részét a nép még a régi tulajdonos nevéhez köti. Idegenek vagyunk sajátunkban. Deborah! az üstökös néha belép a bolygó égitestek körébe; de azért nem tartozik a *zodiacus* rendszeréhez. Ott volt, ragyogott, eltűnt! Erdélyben az új családok nem vernek mély gyökeret.” (IV. 43–44.)

Lehet, a folytonosságnak ez a fölértékelése azzal magyarázható, hogy a történet „a polgárisodás határszélén” (I. 32) játszódik. A regény világában a szokás erkölcsé győz a független személyiséggel szemben. Még az ironikus zárlat is ezt igazolja, hiszen Báthory Zsófia mintegy hozzá kényszeríti Gyulai Ferencet Pécsi Deborah-hoz. A család régisége egyszer s mindenkorra megszabja az egyén helyzetét. A fejedelemné távoli rokona, Szeredi, ki gyakran a köznéplekedés szócsöve, azért nézi le Pécsi Simont és Kassai Istvánt, mert mindkettő újjgazdag: hiányzik mögülük a leszarmazás folytonossága. Pécsi szűcs-, Kassai erszénykötő mester fia. Deborah és Elemér kapcsolatának azért kell megszakadnia, mert két alacsony származású ember nem köthet egymással olyan házasságot, amelyet a nemesség tiszteletre méltónak, érvényesnek fogad el. Mindkét kancellár visszaélt a hatalmával; a fukar Kassai és a pazarló Pécsi voltaképpen egymás tükörképe. I. Rákóczi György is a folytonosság jegyében gondolkozik, hiszen György fiát szeretné utódjaként látni, s nyomasztja a tudat, hogy „a rendek a

szabad választási jogot bálványozzák” (IV. 4). Báthory Zsófiát is azért szemelte ki fia számára, hogy a lényegesen régibb család fényt adjon a sajátjének. II. Rákóczi György későbbi sorsa mintegy a kívánság hiábavalóságát bizonyítja. Kassai Istvánt is hasonló ábránd élteti: a regény Első része azzal zárul, hogy örökösévé kívánja tenni Elemért, s a Második rész e vágy megghiúsulásával ér véget.

Nem kétséges, hogy a regény szövegében a címszó makacs ismétlődése teremti meg a legerősebb folytonosságot. A szombatosok többször is rajongóknak neveztetnek (III. 72, 122, 124), de hiba volna azt hinni, hogy csakis rájuk vonatkozik e minősítés. A legelső előfordulás egyáltalán nem kapcsolható vallási mozgalomhoz. Sokkal általánosabb az értelmezés: olyan állapotra utal, mely látszólagos értékekhez kapcsolódik. „Maga az uralkodó fejedelem aligha részeseült volna e rajongásig felhangolt kedélyűek ekkora kimélyében” – olvassuk I. Rákóczi György idősebb fiának bevezető jellemzésében (I. 18). Néphangulatról esik szó, mely fékezhetetlennek bizonyul. Az elbeszélő Dajka János püspöknek „izgató modorát” (I. 5) is okolja azért, hogy a tömeg indulata fölkorbácsolódik. „A püspök ur szenvedélyesen szónokol.

Soha nagyobb hangja s közönsége nem volt.

A templomba tódult nép ifja és véne mély áhitattal, sőt azon sötét rajongással hallgatja, mely a hitujítás korszakának jellemvonásához tartozik.” (I. 11.)

A bevezető fejezetek egyszerre sugallják a tömeg szenvedélyének irányíthatóságát és ellenőrizhetetlenségét. Csulai, az udvari káplán már a lengyel trónon látja II. Rákóczi Györgyöt, s az ő „rajongó beszéde” (I. 22) idézi elő azt a tömeghangulatot, amelyet az elbeszélő ezekkel a szavakkal jellemez: „a bős álmodat történetekké hazudó képzelődés, mely a néplázadások karvezetője szokott lenni, és csalfa állítások által vérfagyasztó bünöket nemz s az aljasra az erény álarczát vonja, – kezdé szemfényvesztő játékait űzni” (I. 23).

A szombatosok egyrészt „névrontás”-t követnek el (III. 129), amikor átkeresztelik a városokat és az embereket, másrészt nem elfogadott módon olvassák az Írást. Az értelmező távlatától függ, mennyiben tekinthető félremagyarázásnak ez az olvasási mód. Az a tény, hogy Kassai Elemér is „rajongó”-nak bizonyul, amennyiben bálványozza Pécsi Deborah-t, arra enged következtetni, hogy a regény címe általában az indokolatlan értékelésre is célozhat. A szombatosok értelmezési módja azonban nem minősül egyértelműen elítélendőnek, hiszen olykor éppen az eretnek üldözői kapják a „rajongó” jelzőt. A többség véleménye egyébként is önellentmondásos. „– Mi a szombatosok kiirtását akarjuk!” – ordítják egyesek, „de akarjuk a vallás és lelkiismeret szabadságát is” (I. 70). Ez a gyűlölet a másként gondolkozó kisebbség ellen irányul, s így annak a lehetősége sincs kizárva, hogy a „rajongás” azoknak a csúfneve, akik az akarat szabadságában hisznek, vagyis szembeszegülnek a vak kényszerrel. Szőke Pistának a szombatosság az emberméltóság érzetét adja. „Minden, minden szellemi elme-

rül!” – mondja keserűen (II. 31) arról a világról, amelyik ki akarja törölni a mozgalmukat.

A szombatosok létformája kétszeresen kitalált világ. „Előre megjegyezzük, hogy itt semmit sem kell valódi értelemben venni” – figyelmeztet a történetmondó Pécsi Simon és Jaskó Pál jelenetének elején (I. 122). A rajongók közé tartozni annyit jelent, mint külön nyelven beszélni. Ezt a beszédet Pécsi sem érti. Egyes szám harmadik személyben szól a mozgalom híveiről. A Jaskó Pál szónoklatának utolsó mondatát követő elbeszélői megjegyzés félreérthetetlenül érezteti, hogy az egykori kancellár idegennek érzi magától a mozgalom szellemét: „Bizonyára minden igaz szombatos örömtől repeső szívvel fogja a pallost megcsókolni, mely őt a vértanúság dicsőségében részeltetendi. Pécsi Simonra e rajongás kedvetlenül hatott.” (I. 126.)

Deborah atyja tétovázó, kételkedő alkat, ki rövid időn belül megváltoztatja nézőpontját. A regény utolsó nagy jelenetében – mely Kassai Elemér halálával végződik s így végkifejletnek („dénouement”) tekinthető – előbb „rajongó”-nak bélyegzi a szombatosok papját, az öreg Kádárt (IV. 108), majd elfogja a bizonytalanság: „Hátha ő csakugyan látnok? Hátha a választottak rejtélyes adományával bír?” (IV. 122.) Az ő értékelése mutatja legjobban, mennyire lehetetlen véglegesnek mondani a címben szereplő szó jelentését. Mivel a jövő kiismerhetetlen, nem lehet eldönteni, örült-e a rajongó avagy jó. Ma fundamentalizmusnak nevezzük azt a jelenséget, amelyet a regény kettős arcúnak tüntet föl.

3. Jellem és értelmezés

E kettősség nyilvánvalóan a történetmondó helyzetének változékonyságából származik. Az első fejezetekben a beszélő a történet befogadójával együtt sétál, vagyis lényegében a vezető szerepét játssza. Mindketten tanúi az eseményeknek. Értelmezésük szüntelenül változik, mert az értelmezett világ nyitott: „nézelleltünk a meglepetés ingerével röpked ide-oda, uj meg uj benyomásokat fogadva el és soha be nem telve általok” (I. 8–9).

Eleinte azt lehet hinni, hogy a névtelen elbeszélő és társa, a történetbefogadó afféle néma s láthatatlan kísérője a szereplőknek, de hamarosan kiderül, hogy az értelmezett s az értelmező világa nem különíthető el egymástól. Érvényét veszíti külső és belső, szó szerinti és átvitt értelem szembeállítás. A tömeg természeti erőhöz hasonlít és megfordítva:

„Különböző irányban vastag erek törtek a népcsoportból ki, s ágaztak a piacon végig, oly egyénekből szöve mindig s mindig tovább, kik nem találták ámulgásra csábítónak a légmérséket, és hangyagyorsasággal siettek haza.

Nem is volt csoda.

Mert már most a Maros völgyén zúgva száguldott végig az alszél, s míg a könnyü katangot és száraz ágakat tánczoltatá, s míg a fehér és csillámos hóhasábok éléről vékony lemezeket szeldelt le, hogy az utárkok körül uj hófuvata-

gokat alkosson, addig a *Kecskekő* és *kákovai* hegygerinczek vihartömlőiből is kiszabadult egyegy légroham, s Gyula-Fehérvárra huzódva, a fejedelmi palota ablakai előtt kezdte fútyolni, a házereszekről a vékonyabb jégcsapokat dobálá az ácsorgó utca-gyerekek nyakába, s a hol csak szintén a várba fölrepedő róna-széllel találkozik, tüstént össze-sivalkodott vele, s aztán ketten küzdve kigyózdó örvényt furta a légkörbe, vagy tölcsekben forgaták mindazt, mit az utczáról, a kocsmák czégéiről, és a lekapott süvegek daru- és kerecsentol-laiból hirtelen magukhoz ragadhattak.” (I. 24–25.)

A közvetett belső magánbeszéd lehetőséget ad arra, hogy bizonytalanná válják a határ a szereplő s az elbeszélő nyelve között. Az elbeszélőnek korlátozott a tudása. A feltételes mód, a „tán” s az „úgy tetszik, mintha” (I. 76) nyomja rá bélyegét az Első kötet VII. fejezetére, mely a „beteg asszony” hálószobájában játszódik, s így éles ellentétet alkot az előbb idézett tömegjelenettel. Térben, sőt időben is rendkívül szűk a távlat. Nem tudjuk, mi történt korábban, s ezért a jelen talányosnak tűnik fel. „Látszik, hogy azon pillanatok, miknek tanui nem voltunk, rendkívül hatottak kedélyére” – olvasható a beteg ápolójáról (I. 75). Az elbeszélő azért emeli ki az egyidejűséget, hogy a szereplői távlatok különbözőségére emlékeztessen – mint később is megannyiszor, így például abban a részletben, amely szerint Jaskó Pál a szombatosok diadalára gondolva lép ki Pécsi Simon házából: „A szent férfiú ily ábrándokkal érkezett a nagy piacra éppen akkor, midőn az óriás alaku herold büszkén lépdelt ki a fejedelmi palotából, hogy a szombatosok ellen hozott végzést felolvassa.” (I. 128.)

A jellem mások értelmezéseitől függ. Erre emlékeztet Pécsi Simon, lányához intézett szavaival: „Soha pártütés nem forgott eszemben, s mégis félig lázitonak tartottak.” (IV. 39.) A minősítés általában késéssel követi az eseményeket, mert a tudat korántsem azonnal érzel, és a képzelet is jelentékeny mértékben hozzájárul a végeredményhez. Jól megfigyelhető ez az utólagosság azokban a jelenetekben, amelyek két szereplő elválásával érnek véget: „Elemér rég ment ki a házból, s már lakására is megérkezheték, ha oda akart; azonban Deborah az elűzött ifjú lépéseit hallá a tornáczlépcső kövezetén. Oly lassú, oly kísérteti nesz volt ez, mintha a vékony fövény fölött őszi szél járna, s a sulytalan parányokat söprené tovább, tovább.” (II. 55.)

Általánosan elterjedt vélemény, hogy Kemény regényeiben a jellemelek nincsenek eszményítve. Ennek az a magyarázata, hogy a szereplők egymás változó távlatainak függvényei. A titkon eredeti, azaz római katolikus felekezetéhez ragaszkodó Báthory Zsófia úgy látja, hogy „megromlott nép közt”, „eretnek udvarban” kénytelen élni (I. 43). Gyulai Ferenc „a vélemények rabja” (II. 144), s még a főszereplő jelleme is oly módon tevődik össze a regény különböző részeiben megfogalmazott tulajdonságokból, hogy az összkép sem egyértelműnek, sem kifejezetten előnyösnek nem mondható. Korán kiderül Kassai Elemérről, hogy a szavaknak nem művésze, külső vonásai pedig az elbeszélő szerint

„szoros értelemben szabályosak nem voltak” (I. 107). Amikor Deborah szakít vele, a főhős „fásult” lesz (II. 71), s „közönnyel” viseltetik a világ dolgai iránt (II. 74); nagybátyja hátsó gondolatainak megsejtése után pedig „félelmetes undorral” kezd az öregúrra gondolni (II. 87). Kassai István első személyű belső magánbeszédében a regény főhőse olyan minősítést kap, amelyet a regény második fele teljes mértékben hitelesít: „– Nem akarnám, hogy Elemér még tiszta lelkiismerete foltot kapjon. Nem az a nagy ész ő, ki a dicsőség babérlombjaival befedhette az üreget, mely jóhiszeműségében támad. [...] Az egyenes utról leletévedt középszerűség minden becsét lehullatja magáról.” (II. 112–114.)

A *rajongók* világában az emberi tetteknek nincs önértékük. A regény szüntelenül arra emlékeztet, hogy „mind a cselekedet, mind a cselekvő kitalált”.¹⁶ Ha nem egyik szereplő minősíti a másikat, hanem a történetmondó értelmez, a kijelentés általában kétértelmű. Miért vonzódik Kassai István Elemérhez? Eszközként akarja-e fölhasználni a fiatalembert saját politikai céljainak elérésére, avagy saját magányát kívánja enyhíteni, amikor közeledést vár unokaöccsétől? A válasz egymásnak ellentmondó felfogások lehetőségét sugallja: „Egyaránt lehetett a fukar táglelkűséget szeretetnek vagy ravasz számításnak nagyarázni” (II. 107–108). Minden szereplő máshonnan, más szögből tekint a másikra, s a szöveg állandóan a távlatok viszonylagosságát érzékelteti: „Deborah talán Kassai Elemér kevésbé urias külsője által lőn Gyulai felé hajlítva; Zsófia talán épen e külsőnek férfias és komolyabb jelleme miatt lőn kedvezőtlen elővéleménnyel Gyulai iránt. Melyiknek volt igaza? nem ide tartozik. Mind ketten helyzetök szempontjából néztek Gyulaira és Elemérre.” (II. 140.)

A szereplők lankadatlanul figyelik egymást. Báthory Zsófia attól retteg, hogy kitudódik a titka, azaz valaki észreveszi a fejedelmi udvarban, hogy csak színleg tért át protestáns felekezetre. Szőke Pista Pécsi Simon, Fridrik mester Szőke Pista után kémkedik. Kassai István „fürkésző, éles szemekkel” vizsgálja a vele társalgót, s „lélektani következtetés” jellemzi (IV. 11–12). Emberismeretét tanúsítja, ahogyan Pécsi Deborah-t jellemzi Elemérrel folytatott beszélgetése során: „Feledd el Elemér, Deborahát! ne gondoldj rá! E hajadont a természet bűbájával ajándékozta meg, döllyfel és érzéketlen szívvvel; apja vére és példája. Hódítani tud, boldogítani nem.” (II. 103.)

Mivel a távolság állandóan változik a szereplők között, viszonyuk nem egyértelmű. A látszólag közelállóak ugyanakkor idegenek. Bodó Klára feleségül ment Szőke Pistához, de a férjéről keveset tud, hiszen még a valódi nevét sem ismeri. Pécsi Simon megrökönyödéssel veszi észre, hogy tulajdon lánya mennyire más világban él. A kapcsolatok kétértelműsége jut érvényre abban az ironikus nyelvben, amelyet Kassai István használ – amikor például az unokaöccsének vele szemben tanúsított magatartását minősíti: „– Köszönöm, Elemér! szólt fél gúnnyal és fél bókkal Kassai. Igen le vagyok kötelezve, Elemér! a te gyöngéd, a te kimélyes, a te engedékeny nézetedért.” (II. 97.)

A szavak értelmezése mindig a közvetlen szövegösszefüggésnek van alárendelve. A címszó állandó jelentése is bizonytalanná válik abban a jelenetben, amelynek az alamizsnaosztó Pécsi áll a középpontjában. Ez a részlet egyúttal azt a hiedelmet is cáfolja, mely szerint Kemény következetesen hitványnak tünteti föl a tömeget. A felkapaszkodott főúr azt látja, hogy valaki vén koldusnőnek adja a neki juttatott pénzt:

„Pécsi hirtelen feltárta a kocsiajtót, s néhány körmöczit dobott az ajándékozóhoz. A csillogó aranydarabok épen ennek lába elébe hullottak. Rá se tekintett e csába kincsre, pedig avult ruhája volt; de a helyett gúnyos mosollyal fordítá szemeit Pécsire. [...]

Ki lehet ő?

A főúr homlokára sötét felleg vonult.

– Rajongónak kell lennie! Gyilkosommá is lehet! Bizonyosan a szombatosok gyűlölője!

Pécsi visszább vonult hintójába, és sokáig, sokáig nem látta, mi történik körülé.

Őt lehangoló az önérzet első nyilatkozása; mert zaklatott kedélye veszélyesnek vélte azt, kit nem vethetett meg.

Pedig az önérző férfiú a jámbor asztalos volt, ki a szombatosok elleni kitörés alkalmával mindent tőn a Pécsi Simonra és Deborahra fölingerült tömeg csillapítása miatt.” (II. 68–69.)

4. Jellem és azonosság

Az eszményítés hiányával magyarázható, hogy *A rajongók* szereplői nem egyértelműsíthetők. Önmozgásukat kevésbé korlátozza az elbeszélő, ezért minősítésük jórészt az olvasó ítéletétől függ. „Mit érez most?” – kérdezi a történetmondó Pécsi Deborah bemutatásakor (I. 80), s a választ nekünk kell megtalálnunk. A lány „sűrű fátyol” védelme alatt megy nagynénjéhez (I. 84), de anélkül próbál hazatérni. Ismeretlenként érkezik; visszafelé az utcai tömeg azonosítja. A „beteg asszony” Deborah tükröképe. Az álomban és emlékezésben élő Géczi Andrásné erre ébreszti rá unokahúgát, amikor így szól hozzá: „Deborah, oly fiatal voltam, mint te most, oly ünnepezt és majdnem olyan szép. Nézz arcomra!” (I. 84.) Ez az első jel, mely arra mutat, hogy a hősnő nincs megbékélve önmagával, „belső meghasonlást” érez (II. 54). A hóba tiporja Kassai Elemér arcképét, s önmegszólító magánbeszéde elárulja, hogy voltaképpen kettős tudata van. „Szeretném, ha kevesebbet tartana a világ rólad, Deborah, s te többet tarthatnál magadról!” (II. 56–57.) Ezek a szavak vezetik be azt a jelenetet, melynek ő az egyedüli szereplője.

„Az ember valóságos Narcissus; mindenekelőtt saját magát tükrözi vissza” – olvasható Goethe egyik regényében, s aligha véletlen, hogy ugyanebben a mondatban a „Folie” szó is előfordul, mely egyszerre jelent foncsorozást és féleszű-

séget.¹⁷ Nem lehet teljesen kizárni annak a lehetőségét, hogy Kemény Goethe művétől is ösztönzést merített, amikor Pécsi Deborah önmarcangoló tépelődését a tükör képével egészítette ki: „Tekintetét véletlenül az átelleni tükörré veté, s a drága velencei üveg, melynek hűségéért annyi pénzt fizettek, nem akart neki hizelegni. Sápadt, dult, sötét vonásokat vert vissza.” (II. 57.) A lelkiismeret afféle jellem a jellemben, és Deborah számára nincs megnyugvás. „Most meghasonlásban vagy magaddal s helyzetekkel” – veti lánya szemére Pécsi Simon (IV. 41), és ez a megjegyzése arra utal, hogy a hősnő gögje voltaképpen kisebbségi érzést leplez. Ki van szolgáltatva egy olyan férfiúnak, aki őt nem szereti. A képzelgésben keres menedéket. „Lábainál térdelve képzelte Gyulait, s hallá saját hangját, midőn az ifjut nevetve utasítja vissza.” (II. 147.) Kassai Elemér bálványozza őt, de a lány véglegesen szakít vele, méghozzá oly módon, hogy parancsa meghazudtolja a Deborah külső megjelenéséből sugárzó tisztaságot: „Majdnem sátáni göggel és gúnyal voltak e szavak ejtve” (II. 47). A szerelmi viszonyok ironikus kifordítását adja a regény, amennyiben nem Kassai Elemér, de Gyulai Ferenc veszi észre Deborah lelki romlottságát. Ezért keres ellenképet abban a Bodó Klárában, aki végül is elérhetetlennek bizonyul: „nem üzhette ki elméjéből azon gondolatot, hogy [...] alig lehetne az öreg Pécsi számára kedvezőbbet óhajítani, mint Klárát egyetlen leányul és örökösül” (IV. 3).

Hasonló belső ellentmondás voltaképpen Pécsi Simontól sem idegen. Deborah véleménye, mely szerint a „tudós, és mély felfogású atyja, a tisztos ősz, bizonyos tekintetben végre is gyerek, ki az ő vezetésére szorul” (II. 150), egyszerre mindkettejük jellemét beárnyékolja. Pécsi Simon meggyőződése szerint az „égi testek változó fénye, a bujdosóknak egymáshoz helyzete” az emberek viszonyához hasonló (I. 106). A csillagzatok képe azt hivatott hangsúlyozni, hogy a jellem személyek kölcsönhatásának a függvénye. Ahogy a csillagok állása szüntelenül változik, úgy módosul az emberek kapcsolata egymáshoz. Az eget kémlelő agastyán az emberi viszonylatok esendőségére következtet. „Barátaimból lesznek gyilkosaim!” – vonja le a következtetést (II. 178). Meggyőződése a regény világán belül hitelt nyer azáltal, hogy mások is elismerik az egyének kapcsolatainak szüntelen átalakulását. Mikóné például így oktatja Deborah-t: „Egy jobb nemzetség sincs Erdélyben, mely a lefolyt ötven év alatt esküdt ellensége ne lett volna a másoknak; de a sebeket, melyeket az atyák meghasonlása metszett, többnyire az ivadékok szerelme hegeszté be.” (II. 51.)

Pécsi Simon csakis az árnyoldalát látja ennek az állandó változékonyságnak. Borúlátását a rossz lelkiismeret teszi érthetővé. Deborah-nak tett vallomása szerint azért nem tud megbékélni magával, „mert alacsony származásom mellett hatalomra törekvém, s mert ismeretek után szomjazó lelkemet kincscsel akartam kielégíteni” (IV. 41), ám ez a beismerés legalább annyira leplezi, mint amennyire föltárja szégyenérzetének okát. Az elbeszélő már a regény elején tudatja, hogy sokkal súlyosabb teher nyomja a lelkét: először ő vezette be a *honestia custodiát*,

vagyis a perbe fogatás nélküli elzáratást. Ezért is hártja el némely főurak ajánlatát, amikor azok összeesküvésre szólítják föl. Midőn elősorolja kifogásait, a nemesség képviselői arra emlékeztetik, hogy nemcsak múltbeli zsamokoskodása, de jelenlegi óvatossága alapján is ahhoz válik hasonlónak, akitől éppen különbözni szeretne: „Mi ezen aggodalmakat Kassai uramtól is hallottuk: válaszó-lák az urak gunyosan.” (IV. 47.)

Pécsi személyiségének önellentmondásait testvérének, Géczinének a temetése világítja meg a legélesebben. „Szégyelte az élő rokont ismerni; a holtat büszkén vallá magáénak.” (II. 60.) E megállapítás szerint Pécsi ugyanúgy színlel, mint a lánya. Azért rendez gazdag temetést, hogy saját vagyontát fitogtassa, mint ahogy Deborah is azért idegenedik el Kassai Elemértől, mert Gyulai Ferencet szereti. Mindketten álarcot viselnek, és egyikük sem vallja be tettének valódi indítékát.

Az alakoskodás még a mellékszereplőkből sem hiányzik. A más felekezetre, illetve vallásra áttértek kettős értékrendre vannak kárhoytatva, s értelmezés kérdése, melyiküknek tulajdonítható őszinte büntudat, illetve kegyetlen számítás. Báthory Zsófia látszólag református, valójában katolikus hitű; Zülfikár, azaz Bene Antal, a nagy hatalmú csauz saját véleménye szerint „ámbár az izlámra tért át, szívében hű evangélikus maradt” (III. 41). A személyiség széttöredezett-sége még nyilvánvalóbb annak esetében, aki a szombatosok körében szárdisi angyalként ismert és a világi életben Laczkó Istvánnak hazudja magát, holott nem egyéb szökött jobbagynál, kinek Szőke Pista a neve. Miután Kassai István kiengedi a börtönből, le kell vennie álarcait. Felesége idegennek érzi, és arra a következtetésre jut, hogy férje jelleme megfejthetetlen titok. Előbb „kénytelen volt valami mélyen ható, valami rejtélyes és bős történetben keresni ezen rög-töni átalakulás okát” (II. 13), majd azt kénytelen megállapítani, hogy „férje egész magaviselete talányok szövedékéből áll” (II. 15). Kassai István korlátnok szerint Szőke Pista „egyszerre akar gaz és becsületes lenni” (IV. 23), és e lényeglátó megjegyzés magában rejti a regény egyik alapvető kérdését: felelős lehet-e tetteiért a változó személyiség. „Igen, én Judas Iscariotes vagyok” – mondja a származását leplező férfi magában (III. 36–37), s ténylegesen vállalja a kémkedést. Tudathasadása a végzettel folytatott küzdelem alakját ölti. „Még a fát is odahagyják levelei a hideg őszi szél lehelletére!” – mondja feleségének (II. 19), majd ekként összegzi kiábrándultságát: „öltözzék zsákba és hintsen hamvat fejére az, ki a szabadakaratról tud a világ nagy szolgaságában álmodni. [...] Minden cselekedetünk tükör, melyben a végzet mutatja meg képét.” (II. 31.)

A regény harmadik részében található Szőke Pistának az első személyű magánbeszéde, melyben a jellem olvasható jellel azonosítódik. Nem utalt, de nyelvi képződmény. Ez a meggyőződés teszi indokolttá a szökött jobbagyból szombatos vezetővé lett férfi érvelését: „arczomra az Isten ezt irta: kém. A szó arczomon van, tagadhatatlanul ott. [...] mi a bűn? A mi arczodra van írva Szőke Pista.” (III. 37–38.)

Pécsi Deborah-hoz hasonlóan Szőke Pista is a tükörbe néz, és arcáról olvassa a saját jellemét. „Millió betű! A sátán tele irta képemet” – állapítja meg (III. 38), s ezt a kijelentését azzal a korábban tett nyilatkozatával összefüggésben kell értelmezni, mellyel azt hangsúlyozta, hogy a tapasztalás elválaszthatatlan a bűntől: „– Mit tudja a te tapasztalatlan szived, Klára, hogyan támad a bűn, s hogyan szívta táplálékát gyakran épen azon nedvből, melyből a büszke erény virít?” (II. 20.)

A *rajongók* szereplői közül Szőke Pista példázza legfeltűnőbb módon a személyiség egységének a hiányát. „– Árnyéka vagyok annak, ki voltam, ... testemnek sorvadtt darabja, lelkemnek ördögi része jött hozzátok” (IV. 122). Az egykori szombatos vezető tulajdon sorsának töredezettségét fejezi ki e metaforával, Komjáthi Anna udvarmesterné viszont személyének alárendeltségét, függőségét mutatja kifejezésre, amikor így fordul Báthory Zsófiához: „– Én nagyságodnak csak árnyéka vagyok” (III. 165). A pusztas szerep másutt is egyértelmű a személyiség földadásával. Bodó Klárának éppen az udvarmesternőt kell helyettesítenie Kassai István látogatásakor. Látszólag emelkedik, valójában eredeti énjének fokozatos földadására kényszerül, amikor Laczkó Istvánnéból előbb palotahölgy, majd rápolti földbirtokosné lesz. A végpont még ennél is távolibb. Gyulai Ferenc így számol be erről Báthory Zsófiának: „– Az a nő, kit fenséged ismert, nem él többé. Találtam Rápolton egy özvegyet, ki betegeket gyógyított, alamizsnát osztott, gyermekeit tanítá, szőrruhát hordott” (IV. 200).

5. A realizmus önellentmondásai

Mennyiben lehet *A rajongók* összetett jellemeit összefüggésbe hozni a tizenkilencedik századi realizmussal? Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy az ehhez az irányzathoz sorolható regények írója a krónikás, a történetíró, a szociológus és az erkölcsi nevelő rokonának tekinthető. Ezt az ideáltípust azonban történeti folyamattal kell összefüggésbe hozni, melynek során a realizmus állandóan újrafogalmazta magát – előbb a romantikához, majd a művészet a művészet kultuszához képest. *A rajongók* szerzője annyiban közel állt Balzac vagy Trollope realizmusához, hogy komolyan vette a részletek hitelességét, kerülni igyekezett az érzélgősséget, és olyan elbeszélőt szerepeltetett, aki közel kívánt állni a történet föltételezett befogadójához. Jókaihoz képest Kemény sokkal inkább rokonítható annak a „modern regényíró”-nak az eszményével, akinek célkitűzését Trollope így jelölte meg: „Mellékcelemek (episodes) nem fordulhatnak elő a regényben. Minden egyes lapon olvasható bármely mondatnak, szónak a történet elmondását kell előremozdítania.”¹⁸ Ez a leírás azonban nem ad kielégítő fogalmat *A rajongók* írásmódjáról. Amennyiben igaz, hogy a huszadik század elején a műfaj a „lélektan elmélyítése” (radikale Psychologisierung) és a „játékos öntükrözés” irányában fejlődött,¹⁹ akkor lehetséges azzal érvelni, hogy Kemény műve mindkét változást előrevetítette.

A *rajongók* legalábbis két lényeges vonatkozásban különbözik a realista eszménytől. Nem fogalmaz meg egyértelmű erkölcsi tanulságot és írásmódja nem emlékeztet az átlátszó nyelvre. A Viktória-kor regényei társadalmilag hasznos munkára neveltek, s ennyiben építő szerepet kívántak játszani a közösségben. Ahogyan Trollope írta, „a regényírónak – ha van lelkiismerete – ugyanazzal a céllal kell elmondania prédikációit, mint a lelkésznek”, és művében „a nyelvnek átlátszónak (pellucid) kell lennie, hogy a jelentés erőfeszítés nélkül jusson el az olvasóhoz”.²⁰ Más szóval ez annyit jelent, hogy a realista regényíró szerint „a történetnek az ad hitelt, hogy igazsága olyan történeti, társadalmi, emberi valóságnak felel meg, amely a föltevés szerint nyelven kívül létezik”, vagyis „létezik nyelv előtti én vagy jellem, és ennek változásai torzítás nélkül kifejezhetők, tükrözhetők vagy lemásolhatók a nyelv segítségével”.²²

Aki tanító szándékot olvas ki *A rajongókból*, félreérti a regényt. Nyelv és nyelven kívüli megkülönböztetésére sem ad alapot a könyv. Érvényteleníti külső sors és belső jellem kettősségét, hiszen olykor a tudatot szerepelteti felszínként, és a külső megjelenést azonosítja a lélekkel. A jellem és az arc azonosítását jól példázza a fejedelemasszony és Laczkó Istvánné első találkozásának jelenete. Mikor Lorántfi Zsuzsanna a Dajka János püspöktől kapott hamis tájékoztatásra utal, Bodó Klára így tiltakozik: „– Asszonyom! ki mondta, hogy hűtlen volnék?... Szent istenem! úgy nézek-e én ki?” (III. 63.)

A személyiség, tudat, jellem, erkölcs nem megnyilvánul a tekintetben; sokkal inkább az arc, taglejtés maga a jellem, ahogyan a másik ember olvassa. Az ilyen értelmezések nem nevezhetők igaznak vagy hamisnak, mert nincs mihez mérni érvényességüket. A szereplők egymást olvassák. A tekintet, mozdulat és taglejtés ezért játszik kitüntetett szerepet a szövegben. Amidőn Laczkónét bevezetik a fejedelemné udvarának nemes hölgyei közé, először az tűnik föl Bodó Klárának, hogy az udvari személyzet „jelekkel is beszél” (III. 69).

A véletlen irányítja-e a cselekményt, avagy az okozatiság ebben e regényben? Végzetszerű vagy indokolt Kassai Elemér sorsa? Szerb Antalnak volt-e igaza vagy Sőtér Istvánnak? Ha olyan választ akarunk adni, mely nincs ellentmondásban *A rajongók* szövegével, csakis arra következtethetünk, hogy a regény kétségbe vonja e szembeállítás létjogosultságát. A történetmondó megengedő hangnemben szól a szabad akaratról, és azt sejteti, hogy nem szándék vagy cél ad értéket valamely cselekedetnek vagy jellemnek. A regény azt látszik sugallni, hogy „a cél s az eszköz értelmezés, mely révén valamely történésnek némely mozzanatai kitüntetett hangsúlyt kapnak más mozzanatok rovására, mely utóbbiak egyenesen a történés zömét alkotják”.²³

A jellem azonosságát legalábbis két tényező teszi kétségessé. Egyrészt eldöntetlenül marad a szabad akarat kérdése: „– Az Isten színe előtt nem mindig az a valódi bűnös ki megbotlott: szólt Klára. A nyíl öl-e, vagy az a kéz, mely célzott? Ah! hisz az embernek szabadakarata van!” (III. 22.)

A második tényező a szereplők jellemvonásainak ellentmondásaira vezethető vissza. A legtöbb szereplő hol ártatlannak, hol bűnösnek mutatkozik, a főhős személyiségére pedig az eldöntetlenség nyomja rá bélyegét. „Örökös kétség közt hányatom, s nincs szívemben erő merészebb elhatározásokra” – állapítja meg magáról egyik magánbeszédében (III. 23).

A szombatosok mozgalma arra emlékeztet, hogy az emberi természet nincs maradéktalanul összhangban az értelem törvényeivel. A történelmi regény mintegy ürügyként szolgál a felvilágosodás észelvűségének bírálatára. A jellemelek önellentmondásai nemcsak a regényíró lélektani érdeklődését árulják el, de egyúttal értékviszonylagosságot is sejtetnek. Az emberi természet rejtélyes megosztottságának sugalmazásával Kemény ugyanúgy a romantika örökségéhez kapcsolódott, mint utóbb Dosztojevskij. Szőke Pista és Pécsi Deborah töredezett személyisége az orosz író alakjainak megformálásával rokon. *A rajongók* világára is jellemző, hogy „minden kettős színben jelentkezik [...], és az embert örökké fenyegeti a veszély, hogy az egyiket felcseréli a másikkal”.²⁴ A szombatosok mozgalma némi rokonságot árul el az *Ördögök* lapjain szerepeltetett titkos társasággal: mindkettőnek tagjai a személyiség teljes föláldozásával akarják megváltani a világot.

Felelős-e az ember cselekedeteiért? Mivel a történés mozzanatainak nincs önértéke, az értelmező távlatán múlik, hogy történnek-e a dolgok a szereplővel vagy ő hajtja végre tettét. A regény nem ad alapot általánosításra, nem mond ki „utolsó szót” a végzetszerűségről, illetve a szabad akaratról. Bodó Klára kérdése: „szerecsétlenség-e a neve vagy *bűn*?” (II. 17) olyan eldöntetlenséget fogalmaz meg, amelyet a regény mindvégig feloldatlanul hagy.

Ez az eldöntetlenség okozza azt a nyitottságot, amely újraértelmezésre ösztönözheti *A rajongók* olvasóját.

1 „Végül is senki nem hallhat ki többet a dolgokból, így a könyvekből sem, mint amennyit már tud.” NIETZSCHE, Friedrich, *Ecce homo*, Berlin, Walter de Gruyter, 1969, 297–298.

2 „Grundlage der Kunst ist, daß das Kunstwerk eine geschlossene Welt, ein Mikrokosmos sein kann. [...] Die Historie hat entdeckt, daß dies nicht nötig ist.” FURTWÄNGLER, Wilhelm, *Aufzeichnungen 1924–1954*, Wiesbaden, F. A. Brockhaus, 1980, 213.

3 BENN, Gottfried, *Soll die Dichtung das Leben bessern?* = Uő, *Gesammelte Werke in acht Bänden*, München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1975, Band 4, 1150–1151.

4 BLOOM, Harold, és mtsai, *Deconstruction and Criticism*, New York, The Seabury Press, 1979.

5 BLOOM, *The Western Canon: The Books and School of the Ages*, New York, Harcourt, Brace, and Co., 1994.

6 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség – megértés – irodalom*, Bp., Universitas, 1995, 68.

7 DERRIDA, Jacques, *Limited Inc.*, Paris, Gallilée, 1990, 252.

8 BLOOM, *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*, New York, Oxford University Press, 1973, 95.

9 BONNEFOY, Yves, *L'Improbable suivi de Un rêve fait à Mantoue*, Paris, Mercure de France, 1980, 57.

10 Vö. például ŽMEGAČ, Viktor, *Der europäische Roman: Geschichte seiner Poetik*, Tübingen, Max Niemeyer, 1991 és BOURDIEU, Pierre, *Les règles de l'art: Genèse et structure du champ littéraire*, Paris, Seuil, 1992.

11 JAUSS, Hans Robert, *Ästhetische Erfahrung und literarische Hermeneutik*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1982, 56.

12 ELLIS, Brett Easton, *American Psycho*, New York, Vintage Books, 1991, 375.

13 „It's the living ones that die; the writing ones that survive.” JAMES, Henry, *Selected Letters*, Cambridge, Massachusetts and London, England, The Belknap Press of Harvard University Press, 1987, 79.

14 *A rajongók*. Történeti regény. Írta Kemény Zsigmond. Pest, 1858–1859. Kiadja Pfeifer Ferdinánd. Az idézeteknél a római szám a kötet, az arab pedig a lap számára utal.

15 CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, Első kötet, Pest, Emich Gusztáv, 1862, 611–612. A korszak kétnyelvű szótárai is hasonló meghatározást adnak. „Beszély, fn. die Erzählung; die Novelle.” BALLAGI Mór, *Új teljes magyar és német szótár*, második, bővített kiadás, Pest, Heckenast Gusztáv, 1864,

57. „Beszély, fn. narrative; story; tale, novel; -író, fn. novel-writer, novelist.” BIZONFY Ferenc, *Magyar-angol szótár*, Bp., Franklin-társulat, 1881, 44.

16 „sowohl das Tun, als der Täter sind fingiert.” NIETZSCHE, Friedrich, *Der Wille zur Macht: Versuch einer Umwertung aller Werte*, Stuttgart, Alfred Kröner, 1964, 333.

17 „der Mensch ist ein wahrer Narziß; er bespiegelt sich überall gern selbst; er legt sich als Folie der ganzen Welt unter”. GOETHE, Johann Wolfgang von, *Die Wahlverwandschaften*, München, Deutscher Taschenbuch, 1975, 29.

18 TROLLOPE, Anthony, *An Autobiography*, Leipzig, Bernhard Tauchnitz, 1883, 221.

19 ŽMEGAČ, *i. m.*, 260, 320.

20 TROLLOPE, *i. m.*, 206, 218.

21 MILLER, J. Hillis, *The Ethics of Reading: Kant, de Man, Eliot, Trollope, James and Benjamin*, New York, Columbia University Press, 1987, 61.

22 MILLER, *Ariadne's Thread: Story Lines*, New Haven and London, Yale University Press, 1992, 110.

23 NIETZSCHE, *Der Wille zur Macht*, 445.

24 BERGYAJEV, Nyikolaj, *Dosztojevszkij világszemlélete*, Bp., Európa, 1993, 71.